

*Л.В. Петрова, д-р юрид. наук,
проф. Нац. ун-ту внутр. справ*

МЕТОДОЛОГІЧНА РОЛЬ ПРИРОДНОГО ПРАВА В СУЧАСНОМУ ПРАВОЗНАВСТВІ

За Конституцією України «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними» (ст. 21). Цим самим український конституційний законодавець визнає началом і основою: національної правової системи природне право. Суттєво при цьому, що природні права людини є безпосередньо діючим правом, бо «норми Конституції України є нормами прямої дії» (ст. 8). Якщо велич будь-якої соціальної доктрини безпосередньо зв'язана з тим, якою мірою вона співвідноситься з людиною, то, зрозуміло, що доктрина природного права носить видатний характер гуманізму, бо вона ставить в центр будь-якого суспільного устрою людину, наголошуючи на її невідчужуваних природних правах. І за Конституцією України «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» (ст. 3).

Конституційне визнання природного права началом і основою національної правової системи спонукає до докорінного переосмислення всього правово-категоріального апарату як теорії держави і права, так і галузевих юридичних дисциплін, бо за радянських часів цей апарат опрацьовувався не на засадах природного права, а на принципах юридичного позитивізму. Новому визначатимуться такі основні правові поняття, як суб'єкт права, об'єкт права, правовідносина, норма права, суб'єктивне право, об'єктивне право, правопорядок та інші.

Право ніяк не може обійтися без звернення до людини, коли відшукуються доконечні засади, на які спираються запроваджувані ним норми. Ідея про людину є вихідною тезою для будь-якого юридичного мислення. Без людини як суб'єкта права немислиме ніяке учення, ніяка думка про право.

Людина з'являється на світ правовим суб'єктом, незалежно від будь-яких постанов, законів, котрі діють в тій чи іншій державі. «Людина правоздатна з дня народження» – так прийнято виражати цю думку в усіх виданнях з природного права, тож правоздатність як природна властивість суб'єкта права не надається людині постановою законодавця, «правопорядком», що існує в суспільстві. Поза думкою про людину як самоцінність, можливе, правда, існування будь-якого порядку, але про нього логічно не можна стверджувати, що він – правопорядок.

Таким чином, треба визнати, що поняття правового суб'єкта посідає перше місце серед основних правових понять, тобто є таким, котре існує раніше від будь-якого нашого досвіду і незалежно від постанов будь-якого зако-

нодавця. Правовий суб'єкт наділений юрисдикцією¹ від природи. Поняттям цим може, правда, багато хто і не володіти, але в такому випадку і відповідні міркування про права і обов'язки виявляються позбавленими будь-якої логічної підстави.

Поняття правового об'єкта є другим серед основних правових понять. Об'єктом, тобто засобом, є під правовим кутом зору усе те, що в змозі служити людині, але ним не може поставати сама людина, котра є метою, а не засобом. Об'єктами є, таким чином, різноманітні речі, тобто предмети, обмежені в просторі (наприклад будинок, ділянка землі), далі – комплекси цих речей (наприклад майно), далі – окремі позапросторові блага (наприклад, право на ім'я, фірму, товарний знак, літературні, музичні твори тощо), окремі людські вчинки (послуги, платіж грошей тощо).

Поняття про людину як суб'єкт на протигагу об'єкту як засобу пов'язане далі з поняттям про правові відносини, котрі є третім серед основних правових понять. Поза ним поняття про людину як самоцінність не може отримати цілком виразного змісту. Поняття правових відносин означає, що не окрема, ізольована від інших людина (не якась особлива людина, котра належить, наприклад, до певного суспільного прошарку, класу), але будь-яка і кожна людина є самоцінністю, свободою особистістю в суспільстві. Поняття правових відносин, є, інакше кажучи, поняттям про людину в її стосунках з іншими, котре утворює самоцінність за кожним з нас за будь-яких умов. Це тлумачення поняття правових відносин корінним чином відмінне від підходу до нього, що має місце в позитивній юриспруденції. Тут воно визначається як «урегульовані юридичним приписом» відносини між людьми. Поза цим урегулюванням немає, відповідно, людини, котра діє правовим чином, немає суб'єкта права, немає особи. Така дедукція поняття правових відносин позбавляє, однак, це поняття будь-якої самостійності. Сфера права належного зливається, таким чином, з сферою наявного юридичного. Разом з цим всякий порядок, якою б він мірою не суперечив основним правовим поняттям, мусить розглядатися як правовий.

Поняття про правові відносини людини до людини вимагає виникнення в суспільстві певного порядку відносин і причому такого, котрий підкорявся б ідеї правових відносин, був би не порядком взагалі, але правовим порядком. Звідси четверте з основних понять нашої науки – поняття правової норми. Правова норма є правилом поведінки, котре в своєму спрямуванні на регулювання людських вчинків, дій, підкорене ідеї правових відносин, ідеї людини як самоцінності. Сукупність правових норм, які діють в суспільстві, має назву права в об'єктивному смислі – об'єктивного права.

Саме з визначення поняття правової норми і розпочинають звично представники юридичного позитивізму виклад загального вчення про право. Однак не має сумніву в тому, що запровадження певного порядку відносин є

¹ Юрисдикція [лат. *jurisdictio*, від *jus* (*juris*) — право і *dico* -проголошую] – повноваження давати правову оцінку фактам, розв'язувати правові питання.
Юстиція [лат. *justitia*, букв. – справедливість].

прямою вимогою ідеї правової відносини. Вимога втілювати в життя принципи визнання за будь-якою людиною самоцінності і свободи є разом з тим вимогою певного порядку регулювання стосунків. На цій підставі не можна не визнати, що панівне в позитивній юриспруденції розуміння ідеї правового порядку викликає заперечення з тієї точки зору, що всяке правило поведінки, котре діє в суспільстві примусовим чином (всяке правило, яке є «велінням державної влади»), розглядається, на підставі одного існування цього правила, як правова норма. Таке вчення має виразно догматичний характер, виходить з певних задалегідь даних авторитетів, визнаючи за істину, котра не підлягає перевірці, те, за чим сховане дещо, котре вимагає перевірки і пояснень.

Правову норму можна вивчати з двох точок зору: можна вивчати її зміст і можна вивчати форму, в якій втілено цей зміст. Істотними формальними ознаками правових норм є: 1) вони санкційовані зовнішнім авторитетом даної спільноти; 2) вони мають безумовний обов'язковий характер для всіх; 3) вони гарантовані зовнішніми примусовими заходами. Відсутність якої-небудь з цих ознак зумовлює заперечення за нормою правового характеру. У цих ознаках вбачають сутність або природу самого права.

Щойно сказане дає нам критерії для належної оцінки так званих державних теорій права. Сутність цих теорій полягає в наступному. Вони виокремлюють правові норми від всіх інших тільки за формальною ознакою. Такою ознакою є санкція держави. Звідси: правові норми суть норми, встановлені державою як обов'язкові.

Означе, якщо ми будемо задовольнятися однією лише формальною ознакою, то ми не в змозі будемо ставитися критично до тих випадків, де влада суворо дотримується і поважає закони, але де ці закони карають громадян, наприклад, за просте вираження думок, що не до вподоби уряду. Тож наша наука не може обмежитися лише тільки формальними ознаками правової норми. Цим може задовольнятися догматична юриспруденція, але не справжня наука: вона не виконала б свого призначення, коли б заспокоїлася ствердженням того, що право є змінним і відносним началом, яке встановлюється і скасовується законодавцем заради надто невизначеного принципу доцільності. Тож ми мусимо пізнавати зміст правових норм заради з'ясування внутрішньої природи сутності права.

Розпізнавання в юридичній нормі її змісту і форми дає змогу стверджувати, що примус зовсім не є сутністю права, його справжньою природою. Примус є тільки зовнішньою ознакою права, хоча і ознакою істотною саме для тієї форми, в якій втілюється зміст правової норми. Примус існує на випадок порушення права.

Згідно з природним правом, норма є природною заданістю і необхідністю. Норма є правилом, відповідно до якого річ має місце згідно з ідеєю, яка утворює її підставу. Правова норма є підвидом загального родового поняття норми, а відтак вона не може бути принципово від нього відмінною. Правова норма має бути проявом розумної ідеї, котра утворює підставу відповідних соціальних відносин. Вони складають частину одного загального етичного устрою, тобто того устрою, де панує не сила, а розум. Тож сутністю,

справжньою природою правової норми є її ідеальний зміст, але не формальна ознака (влада, примус, санкції).

Є ще одне поняття, яке, без сумніву, теж належить до основних понять права. Йдеться про суб'єктивне право. Поняття про людину як самоцінність у співіснуванні з іншими, є разом з тим поняттям, котре затверджує за людиною особливий стан. Це і є її право поставати суб'єктом, самоцінністю, її суб'єктивне право. Коротко кажучи, здатність людини бути суб'єктом і є її суб'єктивним правом, що не в змозі заперечувати ніякий об'єктивний порядок, якщо він прагне залишатися порядком правовим. Постаючи постійним обмеженням існуючого порядку, постійним спрямуванням його в різноманітних проявах, здатність ця може відігравати досить значну роль за будь-яких умов існування суспільства. Вона заперечує принципову можливість поглинання людини будь-яким устроєм суспільних чи державних відносин. Вона вказує на потребу для кожного існуючого устрою служити людині. Служити їй не в якомусь віддаленому майбутньому, не за умов існування ідеальних форм співіснування, але за будь-яких даних умов. Служити людині не як окремії при цьому особі, але будь-якій людині, бо суб'єкт є водночас правовою віднощиною.

Суб'єктивне право, зрозуміле у такий спосіб, має, безперечно, перевагу над об'єктивним у тому розумінні, що перше зумовлює собою не фактичну наявність у суспільстві того чи іншого порядку, але його правність, що він може розглядатися нами як правовий.

З точки ж зору позитивної юриспруденції, поняття суб'єктивного права тлумачать як повноваження чи домагання, котре виникає в тій чи іншій особі на підставі постанов права об'єктивного (юридичних приписів). Згідно з цим поглядом, якщо людська особистість і має деякі права у суспільстві, то такі визначаються повністю порядком, що в ньому існує. Особистість людська є, таким чином, не що інше, як породження існуючого порядку, раніше постанов якого вона не в змозі мати будь-яких прав.

Усі конкретно-емпіричні поняття, тобто поняття, які виникають не шляхом апіорного їх встановлення, а на підставі історичного досвіду, зокрема такі, як звичай, закон, судово практика, міжнародна угода, необхідно підкоряти основним правовим поняттям. Різноманітні правила, поведінки, що діють в суспільстві, можна лише тією мірою розглядати в значенні правових норм, якою вони підкорені в нашій свідомості основним правовим поняттям. Тож, і той чи інший лад, який утверджується в державі та суспільстві, в змозі кваліфікуватися юристом в значенні правового лише за умови розгляду його під кутом зору підкорення його основним поняттям права. У вмінні співставляти зміст, який міститься в апіорних і емпіричних поняттях з конкретними фактами, — суть практики застосування права.

З усього сказаного випливає, що визнання методологічної ролі природного права в сучасному правознавстві спонукає до переорієнтації у наших звичних способах думати й говорити про право. Таке визнання сприятиме зміні способу розуміння та вивчення національної юриспруденції, а відтак, і поступу загальної теорії права.

Надійшла до редколегії 16.07.2001